

مدل سه مرحله‌ای واکنش‌های پس از رؤیا بر اساس روایت‌های رؤیا در آثار کلاسیک عرفان اسلامی

امیرعلی مازندرانی^{۱*}، وحید محمودی^۲

چکیده

آثار تاریخی عرفان اسلامی، به عنوان یکی از منابع مؤثر در فضای فرهنگی امروز مسلمانان، سرشار از روایت‌های رؤیا است که با هدف ترویج باورهای عرفانی نوشته شده‌اند. توجه به نحوه واکنش افرادی که در این آثار رؤیا را تجربه می‌کنند می‌تواند به تبیین روان‌شناختی نحوه واکنش افراد به رؤیاها کمک کند. بدین منظور ۱۴۸ روایت مربوط به واکنش‌های پس از رؤیا را از ۲۸ اثر عرفانی شاخص سده‌های ۴ تا ۹ ق شناسایی و با استفاده از روش کیفی تحلیل درون‌مایه‌ای، کدگذاری و تحلیل کردیم که از این بررسی سه درون‌مایه حاصل شد: (۱) واکنش عاطفی - جسمانی؛ (۲) واکنش شناختی؛ و (۳) واکنش رفتاری. بر اساس توالی مشاهده شده در این سه نوع واکنش، مدل سه مرحله‌ای واکنش‌های پس از رؤیا را پیشنهاد کردیم و استدلال کردیم که این سه مرحله از نظر مفهومی به همه واکنش‌های رؤیا قابل تعمیم هستند. سپس، در مورد هر یک از درون‌مایه و مدل پیشنهادی بحث کردیم. پژوهش‌های آینده می‌توانند با استفاده از روش‌های پیمایشی یا آزمایشی، این مدل را ارزیابی کنند و جزئیات بیشتری به این مدل بیفزایند. واژگان کلیدی: رؤیا، عرفان اسلامی، واکنش‌های پس از رؤیا، رؤیاهای تأثیرگذار

۱. استادیار، گروه علوم رفتاری، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب

دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی، تهران، ایران (نویسنده مسئول: mazandarani@live.com)

۲. دکترای تصوف و عرفان اسلامی، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران.

A Three-stage Model of Post-dream Reactions based on dream narrations in the classic works of Islamic mysticism

Amir Ali Mazandarani¹

Vahid Mahoudi²

Abstract

The classic works of Islamic mysticism, as one of the significant resources of today's Muslims' cultural climate, are rich with dream narratives crafted with the intention of promoting mystical views. Paying attention to how individuals react to dreams in these works might assist to explain how people react to dreams psychologically. We identified 148 narrations connected to post-dream reactions from 28 mystical works from the 4th to 9th lunar centuries for this purpose and classified and analyzed them using the thematic analysis approach. Three topics emerged from this research: 1) affective-physical reactions; 2) cognitive reactions; and 3) behavioral reactions. We propose a three-stage model of post-dream reactions based on the sequence seen in these three categories of reactions and argue that these three phases are theoretically generalizable to all dream reactions. The model and each of the suggested themes were then addressed. Future study might use survey or experimental approaches to validate this model and add more specifics to it.

Keywords: dreams, Islamic mysticism, post-dream reactions, impactful dreams

¹ Assistant Professor, Department of Behavioral Sciences, The Institute for Research and Development in the Humanities, SAMT Organization

²

مقدمه

آثار قدیمی عارفان مسلمان از منابعی است که در فضای فرهنگی امروز مسلمانان نقش مهمی دارد، به طوری که اگر بسیاری از رفتارها و افکار امروز مسلمانان را ریشه‌یابی کنیم، ممکن است ردی از آن‌ها در نوشته‌های عارفان قرن‌های اولیه پس از ظهور اسلام بیابیم. در این آثار، روایت‌های رؤیای بسیاری مشاهده می‌شود که عمدتاً با هدف ترویج باورهای عرفانی نوشته شده‌اند (مازندرانی و محمودی، ۲۰۲۲). به دلیل توجه ویژه عارفان به دنیای درون و ادراک بلاواسطه و حضوری، در آثار عرفانی رؤیا به عنوان یکی از دریاچه‌های ارتباط با غیب، بسیار مورد توجه قرار گرفته است؛ بنابراین از نظر عارفان، رؤیا منبعی است که در زندگی معنوی و مادی کارکردهای مهمی دارد. این رؤیاها محل تلاقی عوالم غیرمادی و مادی است و موجب تأثیر مستقیم امور غیرمادی بر زندگی عارف می‌شود، به گونه‌ای که ادراک و رفتار عارفان مسلمان را در زندگی روزمره جهت‌دهی می‌کند (محمودی و مازندرانی، ۱۴۰۱). منشأ چنین باوری به رؤیا را باید در سنت دینی نیز جستجو کرد؛ برای نمونه روایتی از پیامبر (ص) نقل شده است که می‌فرمایند: «رؤیای صالحه جزئی از چهل و شش جزء نبوت است» (مجلسی، ۱۳۶۰: ۱۹۱).

در پژوهش‌های روان‌شناختی، رؤیاها بیشتر به عنوان یک پیامد یا یک همبسته و کمتر به عنوان عاملی اثرگذار تلقی می‌شوند؛ با این حال، نمی‌توان تأثیر رؤیاها بر زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها را نادیده گرفت. از لحاظ تاریخی، پادشاهان از رؤیاها برای تأیید حقانیت و الوهیت پادشاهی‌شان استفاده می‌کردند و حتی یک رؤیا می‌توانست عاملی برای شروع جنگی بزرگ بین دو دولت باشد (هرودوت، ۱۹۲۲). اما تأثیر رؤیا بر زندگی فردی و اجتماعی تنها مربوط به دوره باستان نمی‌شود؛ چنان‌که زکریا موسوی در دادگاه‌های مربوط به حادثه ۱۱ سپتامبر اظهار کرد که قبلاً تصاویری از این حملات را در رؤیا دیده و آن را با بن لادن در میان گذاشته است (روزنتال، ۲۰۰۷). البته تأثیرپذیری از رؤیاها در دوره مدرن تنها مربوط به گروه‌های افراطی نیست؛ به طور مثال، در یک مطالعه در میان دانشجویان امارات متحده (سالم، رغاب، و رازق، ۲۰۰۹)، حدود نیمی از دانشجویان اعلام کردند که برخی از رؤیاها آن‌ها را نگران و آشفته کرده است. حدود یک‌چهارم نیز به خاطر چنین رؤیاهایی برنامه‌های زندگی‌شان را تغییر داده‌اند و حدود یک‌چهارم نیز در واکنش به رؤیاهایشان تصمیمات مهمی مانند ازدواج و تصمیم‌گیری‌های مالی گرفته‌اند. رؤیاها نه تنها در میان مسلمانان، بلکه در جامعه دانشگاهی کشورهای غربی نیز باعث تحول

در زندگی بسیاری از افراد می‌شوند و گاهی در نقش راهنمای رؤیابین عمل می‌کنند (هاس و گانگلاف، ۲۰۱۷).

پژوهش‌های رؤیا عمدتاً بر رؤیاهای جمع‌آوری شده در آزمایشگاه‌ها (مثلاً استورم و دیگران، ۲۰۱۷)، یا رؤیاهای روزمره اخیر شرکت‌کنندگان تمرکز کرده‌اند (مثلاً شریدل، ۲۰۲۰). این رؤیاها اغلب دغدغه‌های روزانه و وضعیت هیجانی رؤیابین را منعکس می‌کنند (هارتمن، ۲۰۱۱؛ مالدینوفسکی و دیگران، ۲۰۱۴). اما رؤیاهای تأثیرگذار که تأثیرشان تا مدت‌ها باقی می‌ماند (نادسون و ماینیر، ۱۹۹۹)، با وجود اهمیت زیادشان به خاطر وقوع کم، در این پژوهش‌ها مشاهده نمی‌شوند. یونگ (۱۹۶۶) برای اشاره به چنین رؤیاهایی مفهوم رؤیاهای بزرگ^۱ را مطرح کرده است: «ناهیشتار جمعی ... رؤیاهایی حیرت‌آور و عجیبی را به بار می‌آورد که به خاطر زیبایی، هراسناکی دیوانه‌وار یا خرد مرموزشان چشمگیرند: رؤیاهای بزرگ»، چنان که انسان‌های بدوی آن‌ها را چنین می‌نامند. افراد اغلب چنین رؤیاهایی را پنهان می‌کنند؛ چنان که گویی رازهایی گرانقدر هستند و کاملاً هم حق دارند که درباره‌شان چنین بیندیشند. چنین رؤیاهایی برای تعادل روانی افراد بی‌نهایت مهمند ... تلاش برای تفسیر تقلیل‌گرایانه این نوع رؤیا تلاشی مذبحخانه است ... آن‌ها تجاربی معنوی هستند که هر نوع تلاش برای توجیه منطقی‌شان با شکست مواجه می‌شود» (ص ۱۱۷).

کویکن و سیکورا (۱۹۹۳) چنین رؤیاهایی را رؤیاهای تأثیرگذار^۲ نامیده‌اند. پژوهش آن‌ها سه نوع رؤیای تأثیرگذار را مشخص کرد: کابوس، رؤیاهای وجودی و رؤیاهای متعالی. هر کدام از این سه دسته رؤیای تأثیرگذار هیجان‌ها، پدیده‌های حسی، ویژگی‌های حرکتی، اهداف و انگیزه‌ها، و پایان‌بندی متمایزی دارد. در کابوس‌ها، صداهای غیرمعمول، تغییرات جسمانی، فعالیت شدید، اجتناب از آسیب و ترس شدید وجود دارد. در رؤیاهای وجودی، تضاد روشنائی و تاریکی، حرکت بی‌ثمر، جدایی و فقدان، تغییر ناگهانی احساسات و غم شدید دیده می‌شود؛ و سرانجام رؤیاهای متعالی شامل حس گرمی فراگیر، منابع غیرطبیعی نور، احساس سرزندگی، پرواز یا شناوری، موفقیت‌های جادویی، تغییر زاویه دید و حیرت و شغف است. تفاوت این دسته از رؤیاها با رؤیاهای روزمره در تأثیر شدید آن‌ها در لحظه بیداری است (بوسینک و کویکن، ۱۹۹۶؛ کویکن و دیگران، ۲۰۰۶).
طبقه بندی رؤیاهای تأثیرگذار به بحث درباره تأثیر این رؤیاها بر کارکردهای

1. big dreams
2. impactful dreams

شناختی و عاطفی (مثل شریدل، ۲۰۰۹؛ شریدل و اراخر، ۲۰۰۷) و حتی ارائه پاسخ اولیه به پرسش مجادله‌برانگیز کلاسیک در روان‌شناسی درباره کارکرد تکاملی رؤیاهای انجامیده است (کویکن و دیگران، ۲۰۱۸). بحث کارکرد ذاتی رؤیا خارج از حوزه مورد بحث این پژوهش است. ما معتقدیم فراتر از تأثیر رؤیا در سرشت خود، از نگاه پدیدارشناختی رؤیاهای دارای عناصر تأثیرگذار مانند تجربه بی‌خوابی (مازندرانی، آگیلار - وفایی؛ و اسماعیلی‌نسب، ۱۳۹۹) می‌توانند محرکی باشند که جهت و شدت تأثیر آن‌ها را تا حد زیادی بستر اجتماعی-فرهنگی و باورهای شخصی رؤیابین تعیین می‌کند.

پژوهش‌های علمی در مورد پیامدهای رؤیاهای تأثیرگذار بسیار محدود و از طرفی بیش از حد متمرکز بر هیجان‌های فرد در لحظات کوتاهی پس از بیداری است. همچنین در پیشینه فعلی پژوهش اغلب شرکت‌کنندگان دانشجوی و روش پژوهش آزمایشگاهی بوده است. برعکس، در این پژوهش داده‌ها از یک منبع غیرمعمول یعنی متون عرفانی قرن‌های ۴ تا ۹ ق استخراج شده است. این منابع سرشار از توصیف رؤیاهای تأثیرگذارند که موجب تحول در زندگی عرفانی رؤیابین شده‌اند، و همین اهمیت و تأثیرگذاری رؤیاهای باعث ثبت آن‌ها در آثار عارفان مسلمان شده است. اینکه در این آثار واکنش رؤیابینان به چنین رؤیاهایی چه فرایندی را طی می‌کند، از این منظر جالب توجه است که نحوه تأثیرگذاری این دسته از رؤیاهای در طی زمان و فراتر از لحظات اولیه پس از رؤیا نشان می‌دهد. بنابراین در این پژوهش به دنبال این هستیم که پس‌تأثیر رؤیاهای ذکرشده در آثار کلاسیک عرفان اسلامی را به صورت کیفی بررسی، و فراتر از متون عرفانی قدیم، مدلی اولیه برای تبیین واکنش‌های بلندمدت افراد به رؤیاهای تأثیرگذار ارائه کنیم.

روش

روش جمع‌آوری رؤیاهای

در این پژوهش ابتدا منابع معتبر و مهم عرفان اسلامی بین قرن ۴ تا ۹ ق شناسایی شدند. در این مرحله، برخی آثار به دلیل نبود نسخه چاپ‌شده یا عدم دسترسی بررسی نشدند. با این حال، تمام کتاب‌های انتخاب‌شده جزء آثار شاخص صوفیان این دوره‌اند. این آثار به طور دقیق مطالعه شدند و روایت‌های رؤیای موجود در آن‌ها استخراج شد. ابتدا ۳۸۹ روایت رؤیا از ۳۴ کتاب استخراج شد، اما در بیشتر این روایت‌ها، در مورد اینکه رؤیابین پس از رؤیا چه واکنشی به محتوای آن نشان داده، مطلبی بیان نشده است. در نهایت ۱۴۸ روایت رؤیا از ۲۸ نویسنده (در ۲۸ کتاب متفاوت) دارای روایتی از نحوه واکنش رؤیابین بود. در

جدول ۱ فهرست کتاب‌های مورد استفاده به همراه تعداد روایت‌های رؤیای استخراج‌شده از آن‌ها را ملاحظه می‌کنید.

جدول ۱ مشخصات منابع استفاده‌شده و تعداد روایت‌های رؤیای مستخرج از آن‌ها

نام اثر	زبان	نویسنده	متوفی* تعداد
۱ رساله بدو الشان	عربی	حکیم ترمذی	۲۵۵ ۲
۲ جواهر التصوف	عربی	یحیی بن معاذ رازی	۲۵۸ ۱
۳ اللمع فی التصوف	عربی	ابونصر عبدالله بن علی سراج طوسی	۳۷۸ ۲
۴ التعرف لمذهب اهل التصوف	عربی	ابوبکر کلابادی	۳۸۰ ۳
۵ تهذیب الاسرار	عربی	ابوسعبد خرگوشی	۴۰۷ ۲
۶ طبقات الصوفیه (سلمی)	عربی	ابوعبدالرحمن محمد بن حسین سلمی	۴۱۲ ۱
۷ حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء	عربی	ابونعیم اصفهانی	۴۳۰ ۱
۸ رساله قشیریه	عربی	عبدالکریم بن هوازن قشیری	۴۶۵ ۱۰
۹ کشف المحجوب	فارسی	علی بن عثمان هجویری	۴۶۵ ۸
۱۰ کتاب النور	عربی	محمد بن علی سهلگی	۴۷۷ ۱
۱۱ طبقات الصوفیه (انصاری)	فارسی	خواجه عبدالله انصاری	۴۸۱ ۴
۱۲ احیاء علوم الدین	عربی	ابوحامد محمد غزالی	۵۰۵ ۷
۱۳ مجموعه آثار (رساله عینیة)	فارسی	احمد غزالی	۵۲۰ ۱
۱۴ تمهیدات	فارسی	عین القضاة همدانی	۵۲۵ ۱
۱۵ کشف الاسرار و عده الابرار	فارسی	ابوالفضل رشیدالدین میدی	۵۳۰ ۵
۱۶ حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر	فارسی	ابوروح لطف‌الله بن ابی سعید	۵۴۱ ۱
۱۷ مقامات ژنده پیل	فارسی	سدیدالدین محمد بن موسی غزنوی	۵۵۰ ۱۴
۱۸ اسرار التوحید	فارسی	محمد بن منور میهنی	۵۶۹ ۵
۱۹ تذکره الاولیاء	فارسی	فریدالدین عطار نیشابوری	۶۱۸ ۳۱
۲۰ عوارف المعارف	عربی	شهاب‌الدین عمر بن محمد سهروردی	۶۲۳ ۱
۲۱ فصوص الحکم	عربی	محبی الدین بن عربی	۶۳۸ ۳
۲۲ مرصاد العباد	فارسی	نجم لدین رازی	۶۵۴ ۱
۲۳ تبصره المبتدی و تذکره المنتهی	فارسی	صدرالدین قونوی	۶۷۳ ۱
۲۴ الانسان الکامل	فارسی	عزیزالدین محمد نسفی	۶۸۶ ۱
۲۵ تحفه اهل العرفان	فارسی	ابراهیم بن صدرالدین روزبهان ثانی	۶۹۵ ۱۰
۲۶ مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه	فارسی	عزالدین محمود کاشانی	۷۳۵ ۱
۲۷ مناقب العارفين	فارسی	شمس‌الدین احمد افلاکی	۷۵۵ ۱
۲۸ نفحات الانس	فارسی	عبد الرحمن جامی	۸۹۸ ۲۹

* زمان وفات مؤلفان این آثار در منابع مختلف متفاوت نقل شده است که در اینجا معروف‌ترین قول آورده شده است.

اعتبار روایت‌های رؤیاهای در منابع عرفان اسلامی

آیا عارفان مسلمان واقعاً چنین رؤیاهایی دیده‌اند، و واکنش آن‌ها دقیقاً به همان نحوی که در منابع عرفانی ذکر شده بوده است؟ این پرسش زمانی جدی‌تر مطرح می‌شود که در نظر بگیریم که کتاب‌های عرفانی کلاسیک عمدتاً با هدفی به جز نقل رؤیا نوشته شده‌اند، و از رؤیا به عنوان شاهدهی بر انتقال پیامی اخلاقی یا منقبت‌شیمی صوفی استفاده می‌کرده‌اند (مازندرانی و محمودی، ۲۰۲۲). همچنین در بسیاری مواقع، این رؤیاهای خود نویسنده تجربه نکرده است، بلکه آن‌ها را از منبع شفاهی دیگری به صورت دست اول تا دست چندم نقل کرده است. در هر باری که رؤیا نقل می‌شود، خطاهای شناختی و خاصیت بازسازی حافظه می‌تواند موجب تغییر در روایت اصلی رؤیا شود (بیولوژی‌پریواست و زادرا، ۲۰۱۵). همین موضوع می‌تواند در مورد روایت‌های مربوط به پس از رؤیا نیز صادق باشد. بنابراین هیچ راهی برای اطمینان از صحت روایت‌های پس‌تأثیر رؤیا در منابع تاریخی وجود ندارد. با این حال، بسیاری از این روایت‌ها با گزارش‌های زندگی‌نامه‌ای و خودزندگی‌نامه‌ای رؤیابینان همخوانی دارد؛ علاوه بر این، مفاهیم فرهنگی زیربنای این روایت‌های رؤیا در عصر مدرن، به ویژه در کشورهای اسلامی، همچنان دیده می‌شوند (امان‌الله، ۲۰۰۹؛ مازندرانی، آگیلار – وفایی و دامه‌اف، ۲۰۱۸). بنابراین چه این روایت‌ها واقعی باشند و چه نباشند، از آن‌ها می‌توان به عنوان منبعی برای ارائه الگویی بومی از پس‌تأثیر رؤیا استفاده کرد.

روش تحلیل

در این پژوهش برای تحلیل داده‌های گردآوری‌شده، از روش کیفی تحلیل درون‌مایه‌ای کلارک و براون (۲۰۲۱)، و برای تسهیل کدگذاری و تحلیل داده‌های کیفی، از نسخه ۹ نرم‌افزار اطلس تی. آی.^۱ استفاده کردیم. مطابق روش شش مرحله‌ای براون و کلارک (۲۰۲۱)، روایت‌های مربوط به واکنش رؤیابین به رؤیا به طور مکرر و با دقت خوانده شد. سپس نویسنده اول برای هر بخش کدی در نظر گرفت. پس از تکمیل کدگذاری، تمام کدها را نویسنده دوم نیز بازبینی کرد و در مورد کدهای مورد اختلاف بحث و توافق حاصل شد. سپس کدهایی که همپوشانی مفهومی داشتند، با یکدیگر تلفیق و کدهای ترکیبی تفکیک شدند و در نهایت، کدهای مشابه در قالب درون‌مایه‌های اولیه در نظر گرفته شدند. سپس درون‌مایه‌های اولیه در

1. ATLAS.ti

ارتباط با کدهایی که شامل می‌شوند و همچنین ارتباط مفهومی‌شان با درون‌مایه‌های دیگر بررسی شدند. شیوه تحلیل ما در این پژوهش پدیدارشناسانه و استقرائی بود، بدین معنی که تمامی متون بر اساس معنای ظاهری و با کمترین تفسیر و رویکرد نظری قبلی کدگذاری شدند. بررسی بیشتر درون‌مایه‌های به‌دست آمده نشان داد که آن‌ها دارای ترتیب و توالی زمانی هستند که بر اساس آن، مدل سه مرحله‌ای واکنش پس از رؤیا پیشنهاد شد.

یافته‌ها

در مجموع برای کل داده‌ها ۶۸ کد منحصر به فرد تعیین شد که به عنوان شاهد به ۳۴۶ نقل قول اختصاص داده شد. تحلیل کیفی داده‌ها بر اساس روش تحلیل درون‌مایه‌ای سه درون‌مایه به دست آورد: (۱) واکنش عاطفی - جسمانی؛ (۲) واکنش شناختی؛ و (۳) واکنش رفتاری. این درون‌مایه‌ها مفاهیم سازمان‌دهنده آن‌ها و کدهای پرکاربرد را در جدول ۲ مشاهده می‌کنید.

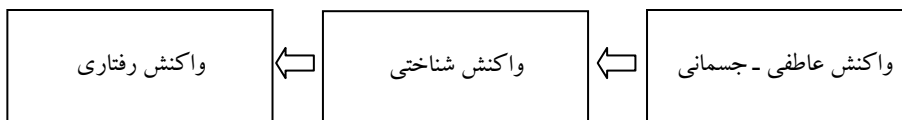
جدول ۲ درون‌مایه‌ها، مفهوم سازمان‌دهنده مرکزی و کدهای نمونه

درون‌مایه‌ها	مفاهیم سازمان‌دهنده	کدهای پرکاربرد (۵ بار یا بیشتر)
واکنش عاطفی-جسمانی	• احساس شادی، حیرت و غم پس از رؤیا • تجارب حسی و شهودی پس از رؤیا • تغییرات جسمانی پس از رؤیا	احساس شهود و تأثیر فیزیکی رؤیا بر بیداری، دعا و عبادت پس از رؤیا، آشفتگی، گریستن و مدهوش شدن، ترسیدن و اضطراب، احساس لذت و شادی، احساس بهبود بیماری
واکنش شناختی	• تفکر در مورد مفهوم رؤیا • ژپرس‌وجو در مورد مفهوم رؤیا • تغییر باورها در پی رؤیا	بازگویی رؤیا، تغییر میزان ارادت نسبت به یک فرد، اطمینان از صحت رؤیا، تفکر در مورد معنای رؤیا، پرس‌وجو در مورد یک نفر، نشان دادن دانش به‌دست آمده از رؤیا، تغییر عقیده نسبت به یک موضوع، تعجب از مقام یک نفر در رؤیا

ادامهٔ جدول ۲

درون‌مایه‌ها	مفاهیم سازمان‌دهنده	کدهای پرکاربرد (۵ بار یا بیشتر)
واکنش رفتاری	• سرسپردگی و خدمت به افراد دیگر • تغییر عادات همیشگی و سبک زندگی • تبلیغ اعتقادات و انجام خدمات اجتماعی	ملاقات با یک فرد یا عزم آن، رها کردن کاری یا تغییر سبک زندگی، اطاعت از دستور بزرگان در رؤیا، با شتاب و ذوق به دنبال کاری رفتن، عذرخواهی از یک فرد، سفر کردن، مرید و خدمتگزار کسی شدن، ریاضت کشیدن، دنبال روزی رفتن، گذشتن از مال یا صدقه

پس از اینکه کدها در این سه درون‌مایه طبقه‌بندی شدند، با تحلیل بیشتر مشخص شد که این سه درون‌مایه ترتیب و توالی زمانی دارند و با استفاده از آن‌ها می‌توان به صورت اولیه مدلی برای توضیح نحوهٔ واکنش افراد به رؤیا پیشنهاد کرد. این مدل در شکل ۱ نمایش داده شده است. در ادامه، در مورد هر یک از درون‌مایه‌ها به تفصیل توضیح داده می‌شود.

شکل ۱ مدل سه‌مرحله‌ای واکنش پس از رؤیا

درون‌مایهٔ ۱: واکنش عاطفی-جسمانی

نخستین واکنش عارفان مسلمان به رؤیاها واکنش‌های عاطفی-جسمانی بود. رؤیابین معمولاً این واکنش‌های عاطفی یا جسمانی را بلافاصله پس از بیداری نشان می‌داد. شایان ذکر است که گاهی این احساسات با رفتارهایی همچون صدا زدن مکرر نام یک فرد، فریاد زدن یا دعا و عبادت بروز پیدا می‌کرد. یکی از این واکنش‌ها احساسات مثبتی مانند شادی، لذت و آسودگی بود. ممکن بود رؤیایی باعث احساس آسودگی خاطر رؤیابین شود یا در او احساس شغف، لذت و شادی به وجود آورد. دلیل این شادی و شغف متفاوت است؛ گاهی چنین رؤیاهایی رؤیابین را از تردیدی طولانی نجات می‌دهند. دلیل دیگر این احساس مثبت می‌تواند این باشد که فرد در رؤیا دیده است که خداوند یا بزرگان دین با او

صحبت کرده‌اند یا رفتار خوبی با وی داشته‌اند و این ارتباط با محبوبان احساس خوبی در رؤیایین ایجاد می‌کند. ضمناً گاه رؤیایین در رؤیای خود نشانه‌هایی از بخشندگی و رحمت خداوند نسبت به جمع زیادی از مسلمانان می‌بینند و از این بابت خوشحال می‌شود. سرانجام، گاهی دلیل این شادی آن است که رؤیایین در رؤیا احساس می‌کند بیماری‌اش از بین رفته است. نمونه‌ای از چنین روایت‌های پس از رؤیا بدین قرار است:

«از شادی از آن حال بیدار شدم. بر جا بیچیدم و بر پای خاستم و نعره‌ای بزددم در نیم‌شب، همه اهل سرای برجستند و پیش من آمدند و از آن حال پرسیدند. من آفتابه خواستم و وضو ساختم و نماز گزاردم» (سدیدالدین محمد غزنوی، ۱۳۹۴: ۳۱۶-۳۱۷).

واکنش عاطفی دیگر رؤیایینان تعجب و شگفتی بود. این تعجب و حیرت ممکن است ریشه در این تفکر داشته باشد که رؤیایینان رؤیاها را زائیده افکار و ذهن خود نمی‌دانستند و رؤیایینی از دید آنان کاری همچون مطالعه یک کتاب یا تماشای تلویزیون بود، زیرا با تجربه رؤیا احساس می‌کردند دانش تازه‌ای مغایر با معلومات قبلی خود به دست آورده‌اند و به همین دلیل متعجب می‌شدند. دلیل این تعجب معمولاً مشاهده جایگاه والای معنوی فردی است که رؤیایین در بیداری تصورش را نمی‌کرده است. گاه شدت تأثیرپذیری رؤیایین از رؤیا تا حدی است که بر جسم و سلامتی او تأثیر می‌گذارد، مثلاً رؤیایین مدتی در بیداری از سخن گفتن عاجز می‌شود. یا در یک روایت، رؤیایین با دیدن زیبایی حضرت یوسف (ع) در رؤیا، در بیداری مدتی بی‌هوش شد یا در روایتی دیگر، رؤیایین با دیدن خوفناکی قیامت تمام موها و محاسنش سفید شد. نوع دیگر واکنش عاطفی شدید به رؤیاها گریستن پس از رؤیا است. معمولاً این گریستن‌ها از غم نیست، بلکه از هیبت رؤیا یا معرفتی است که رؤیایین احساس می‌کند به دست آورده است. نمونه‌ای از چنین رؤیاهایی در گزیده زیر مشاهده می‌شود:

«طاقت آن نداشتم که صبر کنم ... به خدمت شیخ آمدم گریه بر من افتاده بود، قطعاً سخن نمی‌توانستم گفت ... بی‌قرار شدم، و فریاد در نهاد من افتاد ... مرید خدمتش گشتم و نیز ارادت من یکی هزار شد» (روزبهان ثانی، ۱۳۸۲: ۱۵۵-۱۵۶).

گاه رؤیاها باعث بروز احساس غم در رؤیایین می‌شدند. این غم معمولاً ناشی از این بود که رؤیایین در رؤیا متوجه این می‌شد که اشتباه یا گناهی را مرتکب شده، یا در یک روایت، غم رؤیایین ناشی از این بود که در رؤیا فهمیده بود اعمال بسیاری از مسلمانان پذیرفته نمی‌شود. به طور مشابه، در دو روایت، رؤیایینان اشاره کردند که پس از رؤیا

احساس پشیمانی یا شرمندگی داشته‌اند. این احساس در هر دو مورد ناشی از قضاوت و رفتار نابجایی بود که رؤیابین قبل از خواب نسبت به دیگری داشت. برعکس، در دو روایت، رؤیابین پس از بیداری اظهار کرد که حکمت بر زبانش جاری شده است و در یک مورد احساس غرور پیدا کرد. یکی از رایج‌ترین واکنش‌های عاطفی پس از رؤیا ترس و اضطراب بود. این احساس ترس اغلب ناشی از تصاویر هراسناکی چون حمله یک شیر، از جا کنده شدن خانه، درگیری دو حیوان (مار و سگ)، قیامت و پل صراط، سیاه شدن روی پدر و کشته شدن توسط راهزنان بود. گاهی نیز ترس رؤیابین به دلیل تذکره‌هاتفی در رؤیا یا نگرانی از مجازات قریب‌الوقوع خداوند بود. یک نمونه از این رؤیاها را در گزیده زیر مشاهده می‌کنید.

«از خواب در آمد، بر خود لرزان ... رنگ وی متغیر شده ... گفتیم رنگ تو متغیر چراست؟ و ماجرا را بازگو کرد» (جامی، ۱۳۷۵: ۲۴۱).

یکی از رایج‌ترین پس‌تأثیرهای رؤیا در این آثار تجارب شهودی و حسی پس از بیداری بود. در بسیاری از روایت‌ها، محتوای رؤیا با تجارب حسی مربوط به بیداری درهم آمیخته می‌شد و بر جسم و تجربه‌های حسی رؤیابین در بیداری تأثیر می‌گذاشت، مثلاً در یک روایت، رؤیابین در رؤیا شیر نوشید و در بیداری آن را بالا آورد. به همین ترتیب، در رؤیا به فرد گوشت خوک خورنده شد، و پس از آن، در بیداری هر چه می‌خورد طعم آن گوشت خوک را حس می‌کرد. در موردی دیگر، فردی نیمی از یک نان را خورد و وقتی بیدار شد، نیم دیگر آن قرص نان در دستش بود. در روایتی دیگر، رؤیابین نوشته‌های کتابی را خط می‌زد، و وقتی بیدار شد، آن کتاب را به صورت خط‌زده در دست خود دید. به طور مشابه، در یک روایت ذکر شد که رؤیابین در رؤیا از فردی دست‌نوشته‌ای را گرفت و در بیداری آن کاغذ را روی دست خود دید. در یک مورد دیگر، در رؤیا با شمشیر به گردن رؤیابین ضربه‌ای وارد شد، و در بیداری آثار خون را روی گردن خود یافت. در روایتی دیگر، در رؤیا به شخصی گفته شد که خداوند در منزلش نزول کرده است، و وقتی بیدار شد صدای حرکت و نور زیادی را حس می‌کند. سرانجام، روایت شد که فرد به خواب دید که به بالای کوهی رفت و وقتی بیدار شد متوجه شد که واقعاً بالای همان کوه است. در کنار این تأثیرات حسی - شهودی، یکی از پس‌تأثیرهای رؤیا بهبود بیماری‌ها یا ناتوانی‌های لاعلاج بود؛ از جمله در روایت‌های جمع‌آوری‌شده، ناشنوایی، خفقان (مشکل قلبی و تنگی عروق)، مشکل تکلم (لالی)، قرمزی چشم، چشم‌درد و

نابینایی پس از رؤیا علاج پیدا کرد. برای نمونه، روایت پس از رؤیای زیر را ملاحظه کنید: «بامدادی ناگاه از خواب فصیح برخاست و گفت یا مولای علمنی ام القرآن خواجه گفت: ای کنیزک! چه افتاد که شب اعجمی خفتی و بامداد فصیح برخاستی؟» (رشیدالدین میبدی، ۱۳۷۱: ۲۵).

درون‌مایه ۲: واکنش شناختی

رؤیابین پس از تجربه عاطفی و اولیه رؤیا، معمولاً درباره آن تفکر و پرس‌وجو می‌کند. رؤیابین گاهی به معنا و مفهوم خود رؤیا می‌اندیشد و به دنبال یافتن معنا یا تعبیر رؤیا بود، یا محتوای رؤیا او را به اندیشه در مورد یک مسئله اخلاقی یا یک شخص خاص وامی‌داشت و گاه نظر و تصمیم او در مورد مسائل مهم زندگی را تغییر می‌داد. بنابراین دومین اتفاقی که پس از رؤیا رخ می‌داد، درگیری فکری رؤیابین بود. رؤیا در عرفان اسلامی گاه به منزله دریچه‌ای به دنیای فراطبیعی در نظر گرفته می‌شود و بنابراین نحوه واکنش رؤیابینان به رؤیاها به نحوی بود که گویی با یک الهام یا یک خبر غیبی روبرو شده‌اند و اغلب در این زمینه هیچ تردیدی به خود راه نمی‌دادند. این اطمینان تا جایی بود که مثلاً در یک مورد، رؤیابین پس از بیداری پسر خود را با زجر و تحقیر به قتل رساند. در موارد ساده‌تر، رؤیابین بر اساس رؤیای خود توصیه به جنگیدن کرد، به استقبال فردی رفت که قبل از رؤیا خبر نداشت قرار است از راه برسد، محل گمشده‌ای را با اطمینان اعلام کرد، با عده‌ای از افراد قطع ارتباط کرد، فردی را از زندان آزاد کرد، یا سفری دراز در پیش گرفت. در زیربنا و پیش از همه این واکنش‌های رفتاری (درون‌مایه ۳) یک اندیشه نهفته است و آن اطمینان از صحت پیام رؤیا و صدور آن از عالم قدس است.

برعکس، گاه محتوای رؤیا بیانگر دستور یا توصیه خاصی نبود و بنابراین رؤیابین فقط منتظر می‌ماند و محتوای رؤیا را در خاطر نگه می‌داشت و معمولاً پس از گذشت زمانی طولانی معنای آن را درمی‌یافت. در یک مورد، محتوای رؤیا این موضوع را به یاد رؤیابین انداخت که پول زیادی را در محلی جا گذاشته است. بنابراین رؤیاها برای عارفان مسلمان، موضوعی قابل اعتنا و مهم بود که دائماً در اندیشه روزانه آنان تأثیر می‌گذاشت. رؤیابینان پس از رؤیا به معنای آنچه تجربه کرده بودند می‌اندیشیدند. نمونه‌ای از این اندیشه‌ها را در نقل قول زیر ملاحظه می‌کنید.

«چون حسن بیدار شد... گفت: خداوندا، مرا معلوم است که کار تو به علت نیست،

جز به محض فضل، بر در تو که زیان خواهد کرد؟ گبر هفتادساله را به یک کلمه به قرب خود راه دهی. مؤمن هفتادساله را کی محروم کنی؟» (عطار نیشابوری، ۱۳۴۶: ۳۴-۳۵).

در اندیشه عارفان اسلامی، در بسیاری مواقع محتوای ظاهری رؤیا به تنهایی قابل درک نیست، بلکه دستیابی به معنا و پیام واقعی رؤیا مستلزم علم تعبیر رؤیا است (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۸۵-۸۶). در دو مورد از رؤیاهای نقل شده، رؤیابین تنها به ظاهر رؤیا توجه کرد و به همین دلیل، اندیشه او درباره معنای آن اشتباه از آب درآمد. برعکس، برخی از رؤیابین‌ها دارای این علم بودند و توانستند رؤیای خود را به درستی تعبیر کنند. گاه، رؤیابین متوجه اهمیت یک رؤیا می‌شد و بنابراین تصمیم می‌گرفت تا آن را بنویسد. اما در بسیاری از مواقع، رؤیابین برای درک معنای رؤیا یا انتقال مفهوم رؤیا به دیگران، نیاز داشت که آن را با افراد دیگری در میان بگذارد. در واقع در مجموعه داده‌های ما، رایج‌ترین واکنش به رؤیاها بازگویی آن به فردی دیگر بود. به طور کلی بازگویی رؤیا ممکن بود با دو هدف مختلف انجام شود. هدف اول، درخواست تعبیر رؤیا بود. روایت رؤیای زیر این موضوع را نشان می‌دهد.

«در خواب دید استخوان‌های پیغمبر (ص) از لحد او گرد می‌گردد و بعضی را از بعضی اختیار می‌کند... از یکی از اصحاب محمد بن سیرین پرسید او گفت تو اندر علم پیغمبر (ص) و حفظ سنت وی به درجتی بزرگ رسی چنان که اندر آن متصرف شوی و صحیح از سقیم جدا کنی» (هجویری، ۱۳۷۵: ۱۱۳).

دومین دلیل برای بازگویی رؤیا به دیگران آگاه ساختن آنان از دانشی بود که رؤیابین احساس می‌کرد آن را از طریق رؤیا به دست آورده است. مثلاً پس از رؤیا، رؤیابین به منزل فردی دیگر رفت و به او گفت که می‌داند که دیشب چه خورده و چه مقدار از غذای دیشب او باقی مانده است یا در موردی دیگر پیش‌بینی کرد که اولین تیر در یک جنگ به چه کسی اصابت می‌کند، یا فرد دیگری پس بیداری از یک رؤیا از شهادت امام حسین (ع) خبر داد.

اما برای رؤیابینان اعتبار همه رؤیاها این چنین آشکار نبود. در برخی روایت‌ها رؤیابین‌ها محتوای رؤیاها را نپذیرفتند و به آن‌ها عمل نکردند. البته در همه موارد معلوم شد که آن رؤیا صحیح بوده است و باید به پیام آن رؤیا عمل می‌کردند؛ مثلاً در یک مورد، به رؤیای خود عمل نکرد و دختر چهارده‌ساله خود را به همسری پیرمردی هشتادساله درنیاورد. فرد دیگری در رؤیای خود دعوت به رقص سماع شد، و آن را شیطانی دانست و

در نهایت، به فردی گفته شد که شیخ مرادش در شهری دور است و به دلیل دشواری سفر ابتدا به این رؤیا اعتنایی نکرد.

بسیاری از رؤیاها دارای عناصر مرموز و مبهمی بودند و بنابراین افراد را به کنکاش و پرس و جوی بیشتر وامی داشتند. به طور مثال، در دو رؤیای پی‌درپی پسری یک بار دید که روی پدرش سیاه و بار دیگر دید که روی پدرش سفید شده بود و هر دو بار در بیداری، صحت این موضوع را بررسی کرد. گاهی رؤیایین بخشی از رؤیا را فراموش می‌کرد؛ به طور مثال، در یک روایت، خداوند با رؤیایین سخنی گفت، اما زمانی که رؤیایین بیدار شد، آن را فراموش کرده بود و بنابراین در بیداری به تفکر و جستجو درباره محتوای فراموش شده پرداخت. یا در نمونه‌ای دیگر، هاتفی در رؤیا گفت که اگر یکی از دوستان ما را می‌خواهی ببینی به کوهی مراجعه کن، و او هم در بیداری همین کار را کرد. بنابراین گاهی موضوع مبهم در رؤیا یک شخص بود و بنابراین رؤیایین پس از بیداری به دنبال او می‌گشت. در گزیده زیر، یک نمونه از چنین رؤیاهایی آشکار است.

«به خواب دید مصطفی (ص) را که می‌شناختید. آن کس وی را گفتید: یا رسول الله، کجا می‌روی چنین؟ گفتید که به جنازه خلیفه می‌شتابم... دیگر روز آن کس در بغداد می‌گشت و برمی‌رسید از خلیفه. گفتند: به سلامت است. آخر شنید که جنید برفته بود. مصطفی (ص) وی را می‌گفته بود خلیفه» (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۶۲: ۱۹۶).

همان‌طور که رؤیا می‌توانست پرسش‌برانگیز باشد، ممکن بود به رفع تردید نیز کمک کند؛ مثلاً در دو مورد، رؤیایین‌ها در انتخاب بین دو شیخ مراد دچار تردید بودند و در نهایت، رؤیاهایشان کمک کرد تا در این زمینه تصمیم بگیرند، یا در مثالی دیگر، رؤیایین تردید داشت که به طریقه دیگر بگردد یا خیر، و رؤیا به او نشان داد که باید در طریقه خود بماند. رؤیا همچنین می‌توانست نظر رؤیایینان را در مورد موضوعات مختلف تغییر دهد؛ مثلاً رؤیا می‌توانست نظر رؤیایین درباره ازدواج دخترش را تغییر دهد، فرد را از خرید و فروشی که کرده بود پشیمان کند یا باعث شود دیگر دعایی را تکرار نکنند. گاهی رؤیا به مثابه منبع اطلاعاتی در مورد جایگاه واقعی افراد عمل می‌کرد و معمولاً رؤیایینان از جایگاه والای فردی که انتظارش را نداشت، متعجب می‌شدند. این شناخت جدید از افراد دیگر، معمولاً باعث افزایش ارادتشان به آن افراد می‌شد. نمونه‌ای از این نوع از رؤیاها در گزیده زیر آمده است.

«به خواب دیدم که به موضعی عزیز... شیخ بوسعید... مجلس می‌گفت و خلق بسیار

نشسته، من از غایت انکاری که با وی بود، روی از آن موضع بگردانیدم. هاتفی آواز داد که روی از کسی بر می‌گردانی که به منزلت حبیب خدای است در زمین ... [وقتی بیدار شدم] از آن انکار که مرا با شیخ بود هیچ نمانده بود، بلکه به عوض هر داوری هزار دوستی پدید آمده بود» (محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۵۴).

درون‌مایه ۳: واکنش رفتاری

پس از واکنش عاطفی - جسمانی نسبت به رؤیا و تفکر درباره محتوای آن، در اغلب قریب به اتفاق روایت‌های رؤیا، فرد در واکنش پس از رؤیا کاری را نیز انجام می‌دهد. ترتیب و توالی «عاطفه - تفکر - رفتار» در بسیاری مواقع با سرعت بسیار بالایی رخ می‌داد و فرد بلافاصله پس از بیداری، شتابان کاری را انجام می‌داد؛ به عنوان چند مثال، ممکن بود با شتاب به استقبال بزرگی برود، فردی را از زندان آزاد کند، کسی را خبر کند، یا به زیارت اماکن متبرکه یا بر سر قبر کسی بشتابد. در چنین مواردی، رؤیا بستری برای انتقال فرمان الهی تلقی می‌شد، و واکنش افراد نیز جز اطاعت فوری و بی‌چون و چرا از آن دستور نبود. این دستور می‌توانست نگارش یک کتاب، عدم بیان اسرار الهی، قطع ارتباط، آموزش، انداختن کتاب‌ها در آب، سیر کردن گرسنگان و یا گریستن زیاد باشد. در هر صورت، رؤیابین مطابق آن عمل می‌کرد.

علاوه بر این، گاهی رؤیاها در اعمال مربوط به جریان عادی زندگی افراد نیز تأثیر می‌گذاشتند. برخی گزارش‌ها مربوط به افراد فقیری بود که در رؤیا به آن‌ها نحوه دستیابی به روزی‌شان بیان شده بود. به همین ترتیب، در دو روایت رؤیا، رؤیابین مالی را گم کرده بود یا دزدی آن را برده بود و در رؤیا به او گفته شد که چطور دوباره می‌تواند مال خود را بازیابد. در تمام این رؤیاها طبیعتاً رؤیابین مطابق با توصیه مطرح شده در رؤیا عمل کرد و مال خود را به دست آورد یا بازیافت. روایت‌های رؤیا بر ارتباطات افراد نیز تأثیر می‌گذاشتند، چنان که یک رؤیا می‌توانست موجب شود رؤیابین ارتباطش با دیگران را قطع کند یا حتی فرزند خود را به قتل برساند. افراد بر مبنای رؤیاهای خود برای فرزندشان نام و لقب انتخاب می‌کردند، و حتی در زمینه ازدواج او تصمیم‌گیری می‌کردند. این موضوع در گزیده زیر آشکار است:

«حسین خطیبی حضرت سلطان المرسلین (ص) ... را به خواب دید که دختر پادشاه خراسان را نکاح کن ... همان شب هم پادشاه و هم وزیر و هم ملکه جهان در خواب

حضرت رسول (ص) بدیدند که ملکه جهان را به حسین خطیبی نکاح کردم... علی الصباح وزیر به شادی تمام برخاست و به خدمت پادشاه بیامد تا خواب خود عرضه دارد؛ پادشاه و ملکه جهان همان دیده بودند... حق را به مستحق دادند» (افلاکی، ۱۳۷۵: ۹۸).

رایج‌ترین واکنش رفتاری پس از هر رؤیا، ملاقات یا عزم ملاقات با فردی دیگر معمولاً برای در میان گذاشتن آن بود. این موضوع نشان می‌دهد که اگرچه رؤیا تجربه‌ای شخصی است، اما مثل امروز دارای کارکرد و اهمیت اجتماعی بوده است. چنان که اشاره شد، هدف از این ملاقات‌ها به اشتراک گذاری دانش برآمده از رؤیا یا درخواست تعبیر رؤیا بود. گاهی نیز فرد در رؤیا به اشتباه خود در مورد یک فرد پی می‌برد، و پس از رؤیا به قصد عذرخواهی و حلالیت نزد وی می‌رفت. در یک مورد، رؤیابین پس از بیداری برای یادگیری سوره‌ای از قرآن به نزد یک فرد رفت. همچنین این رؤیاها گاهی افراد را برمی‌انگیختند که مرشد یا شیخ مراد خود را جستجو کنند. این دسته رؤیاها بدین صورت بودند که در رؤیا فرد چهره شیخ مراد خود را - که آشنایی قبلی با او نداشت - می‌دید و در زمان بیداری با جستجوی زیاد او را می‌یافت. در هفت گزارش رؤیا نیز رؤیابین پس از درک جایگاه والای فردی که می‌شناخت مرید و خدمتگزار او شد. نمونه‌ای از یکی از چنین روایت‌های پس از رؤیا در ادامه ذکر شده است:

«برخاست و هرچه داشت از جواهر و پیرایه و جامه برگرفت با خویشتن پیش شیخ آورد و گفت: «ای شیخ، توبه کردم و انکار و داوری از سینه بیرون کردم». شیخ بروی ثنا گفت و گفت: «از دنیا مجرد گرد و خدمت این طائفه بکن تا عزیز هر دو سرای گردی». بران اشارت برقت و به خدمت صوفیان بایستاد» (محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۷۴).

رؤیابینان، به جز ملاقات با افراد یا مشایخ، پس از دیدن بعضی رؤیاها به زیارت اماکن متبرکه یا مقبره در گذشتگان می‌رفتند. مقصد اکثر این زیارت‌ها، به سمت خانه خدا بود. به طور کلی، درون‌مایه اصلی و زیربنایی این زیارت‌ها، سختی دادن به خود و دوری از زندگی مادی روزمره بود. گاهی رؤیابین پس از یک رؤیا به طور مکرر (مثلاً ۲۰ بار، یا هر سال یکبار) و مداوم (به مدت ۶ ماه یا ۱ سال) به نزد یکی از بزرگان دین یا به یک محل مراجعه می‌کرد. رؤیابین پس از بسیاری از رؤیاها، راهی سفری طولانی و پرمشقت می‌شد. همچنین رؤیاها برای بسیاری از رؤیابینان در حکم تذکری عمل می‌کرد تا از کار یا شیء مورد علاقه‌شان دست بشویند؛ مثلاً رؤیابینان پس از بیداری این تصمیم‌ها را گرفتند: ادامه ندادن مجلس و کلاس درس، به درون آب انداختن کتاب مورد علاقه،

انداختن خرقهٔ باارزش خود بر دوش دیگری، عدم استفاده از میراث پدری، غذا نخوردن به میزان سیری، رها کردن حساب و کتاب با دیگران، نپوشیدن لباس گران‌قیمت، درپیش گرفتن زهد، نخندیدن و رها کردن شب‌بیداری‌های افراطی. حتی در یک مورد، رؤیابین پس از بیداری به خاطر یک رؤیا از جان خود گذشت. بنابراین به نظر بسیاری از رؤیابینان پس از بیداری از لذت‌های زندگی دنیا دست کشیدند و به ریاضت‌طلبی روی آوردند؛ مثلاً یک رؤیابین موی خود را کوتاه کرد و لباس کهنه پوشید، دیگری یک ماه روزه‌داری کرد و با کسی سخن نگفت و فرد دیگری در تمام عمر هرگز نخندید. یک نمونه از چنین رؤیاهایی در ذیل آمده است:

«پسر متوفی‌ام را به خواب دیدم [و از او پرسیدم: خدای با توجه کرد؟ گفت: مرا در جوار خود فرود آورد ... گفتم: ... مرا وصیت کن ... گفت: ای پدر، میان خود و خدای تعالی یک پیراهن مگذار ... نقل است که سی سال بعد از این بزیست و هرگز پیراهنی دیگر نپوشید» (خرگوشی، ۱۴۱۰: ۵۱۰).

با این حال، همهٔ رؤیاها رؤیابین را به ریاضت‌طلبی و انزوا دعوت نمی‌کردند، بلکه گاهی رؤیابین پس از تجربهٔ رؤیا ریاضت‌طلبی و انزوای خود را تمام می‌کرد؛ مثلاً یک رؤیابین پس از یک رؤیا هفت سال صحراگردی خود را تمام کرد و به میان مردم بازگشت. رؤیابین دیگری به خاطر یک رؤیا با نفس خود آشتی کرد و پس از سال‌ها، آشی را که دلش می‌خواست خورد. رؤیابین دیگری به خاطر یک رؤیا دست از شب‌بیداری‌های طولانی برداشت.

در واقع این نوع رؤیاها باعث می‌شدند افراد دست از انزوا بردارند و خدماتی به جامعه ارائه دهند. برخی رؤیاها رؤیابین را تشویق می‌کردند که به خاطر مردم از مال خود بگذرند و آن را صدقه دهند. در سه روایت نیز فرد به خاطر یک رؤیا، پس از بیداری گرسنه‌ای را سیر کرد. به همین ترتیب، در نمونه‌ای دیگر، رؤیابین پس از بیداری بنا به توصیه‌ای که در رؤیا تجربه کرده بود، آموزش و تربیت شاگردی را به عهده گرفت. در دو رؤیا، فرد بر اساس رؤیای خود مسجدی را بنا نهاد. به همین ترتیب، گاهی پس از رؤیا، فرد احساس می‌کرد دانشی غیبی به دست آورده است و بر اساس این دانش، توصیه‌ای مهم (مانند شروع یک جنگ یا ازدواج) را مطرح می‌کرد. بنابراین به نظر می‌رسد که رؤیا برای بسیاری از عارفان مسلمان، باعث ایجاد احساس رسالت و مسئولیت در قبال جامعه می‌شده است. رؤیایی که نشان‌دهندهٔ جایگاه معنوی فرد بود، باعث می‌شد رؤیابین آن رؤیا را

بنویسد و احساس مسئولیت می‌کرد که هر جا می‌رسد دانش غیبی ادراک‌شده خود را با دیگران در میان بگذارد؛ برای مثال، در این نمونه مشهور، ابن عربی پس از تجربه یک رؤیا، کتاب *فصوص الحکم* را می‌نویسد:

«در رؤیایی ... دیدم در حالی که دست آن حضرت کتابی بود فرمود: این کتاب *فصوص الحکم* است. برگیر و آن را سوی مردم بیرون آر ... خواست پیامبر (ص) را برآورده ساختم ... و قصد و همت را برای بیرون آوردن این کتاب همان گونه که رسول خدا (ص) برایم معین کرده بود ... پاک و فراهم آوردم» (ابن عربی، ۱۳۸۷: ۳).

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهشگران گذشته برای اشاره به مفهوم تأثیر رؤیاها بر زندگی بیداری، به جای اصطلاح «واکنش پس از رؤیا» از اصطلاح «پس‌تأثیر رؤیا»^۱ (مثل کویکن و دیگران، ۲۰۱۸؛ لی، ۲۰۱۰) یا «اثر تداوم رؤیا»^۲ (مثلاً کویکن، ۲۰۱۷؛ کویکن و اسمیت، ۱۹۹۱) استفاده کرده‌اند. با این حال، ما استدلال می‌کنیم که تأثیر رؤیا بر افراد تا حد زیادی وابسته به باورهای آنان در مورد رؤیا است. پس هر نوع واکنش پس از رؤیا تابعی از دو عامل (۱) نظام باورهای رؤیابین؛ و (۲) ویژگی‌ها و محتوای رؤیا است. بنابراین ما اصطلاح محافظه‌کارانه‌تر «واکنش پس از رؤیا» را انتخاب کردیم. این اصطلاح تمام تأثیرات پس از رؤیا را تنها به خود رؤیا نسبت نمی‌دهد، بلکه تأثیرات درازمدت‌تر رؤیاها را نیز در نظر می‌گیرد. ما آثار عارفان مسلمان قرن‌های ۴ تا ۹ ق را بررسی و روایت‌های ذکرشده آن‌ها را استخراج کردیم. تمرکز ما در این پژوهش روی واکنش‌های رؤیابینان به تجربه رؤیاهای تأثیرگذار بود. در نهایت تحلیل درون‌مایه‌ای منجر به دستیابی به سه درون‌مایه کلی شد: (۱) واکنش عاطفی-جسمانی؛ (۲) واکنش شناختی؛ (۳) واکنش رفتاری. پس از بررسی بیشتر روایت‌های پس از رؤیا، مشاهده کردیم که این سه دسته واکنش پس از رؤیاها به صورت متوالی اتفاق می‌افتند و بر اساس آن مدل سه مرحله‌ای واکنش به رؤیا را پیشنهاد کردیم. در ادامه در مورد هر یک از این درون‌مایه‌ها و مدل پیشنهادی بحث می‌کنیم.

نخستین واکنش به رؤیا از نوع عاطفی-جسمانی بود. منظور از واکنش‌های عاطفی به رؤیا هیجان‌هایی است که فرد به دلیل تجربه رؤیا از خود بروز می‌دهد. در مجموعه

1. dream after-effect
2. dream carryover effect

داده‌های ما، رؤیاهای دامنه وسیعی از عواطف مثبت و منفی را برمی‌انگیزد. همچنین رؤیاهای باعث تغییرات حسی در بیداری مانند تجربه شهود می‌شدند. سرانجام، بسیاری از روایت‌های رؤیا بیان می‌کردند جسم رؤیابین پس از تجربه رؤیا، با تغییراتی مانند احساس بهبود یا بی‌هوشی یا پیری زود هنگام روبرو می‌شد. اغلب پژوهش‌ها حاکی از آنند که تجربه‌های هیجانی بیداری بر محتوای رؤیاهای تأثیر می‌گذارند (مثل سیکا، پسون و روونسو، ۲۰۱۸). ما رابطه هیجان و رؤیا را در جهت معکوس نشان دادیم. در همین راستا، یک پژوهش اخیر (بارنس، واتکینز و کلاتس، ۲۰۲۱) نشان داد که عوامل تنش‌آفرین در محل کار به واسطه رؤیاهای بر خلق و خوی افراد در روز بعد تأثیر می‌گذارند. به طور کلی، با وجود پیشینه پژوهشی محدود، به نظر می‌رسد که نخستین تأثیر رؤیاهای می‌تواند بروز واکنش‌های عاطفی-جسمانی باشد.

پس از واکنش عاطفی - جسمانی، دومین واکنش در داده‌های ما تفکر و پرس‌وجو در مورد معنای رؤیا بود. این جستجو می‌توانست به تغییر باورهای رؤیابین در مورد دیگران یا در مورد عقاید خودش منجر شود. در پژوهش‌های انجام‌شده در کشورهای مختلف (مازندرانی و همکاران، ۲۰۱۸؛ سالم و دیگران، ۲۰۰۹)، شرکت‌کنندگان از رؤیا برای تصمیم‌گیری‌های مهم روزانه استفاده می‌کردند؛ به طور مثال در یک مطالعه در آلمان (اولسن، شریدل و کارلسون، ۲۰۲۰)، ۶۱/۲ درصد از شرکت‌کنندگان اظهار کردند که در تصمیم‌گیری‌های روزانه مهم خود یا حل مسائل هیجانی یا غیرهیجانی، از رؤیا به عنوان نوعی مسئله‌گشایی خلاقانه کمک گرفته‌اند. با این حال، پژوهشی مشاهده‌نشده که نشان دهد رؤیاهای باعث تغییر در باورهای افراد می‌شوند. ما در این پژوهش نشان دادیم که رؤیاهای می‌توانند تأثیر عمیقی بر باورهای مذهبی و همچنین نظر افراد در مورد دیگران داشته باشند. در داده‌های ما آخرین واکنش به رؤیاهای رفتارهایی بود که مطابق با اندیشه‌های پس از رؤیا انجام می‌شد. پس به طور مثال، اگر محتوای رؤیا جایگاه معنوی والای یک شیخ را نشان می‌داد، رؤیابین پس از بیداری مرید او می‌شد و تا پایان عمر به او خدمت می‌کرد. در پژوهش ما سه نوع رفتار در واکنش به رؤیاهای متمایز شد: سرسپردگی و خدمت به افراد دیگر، تغییر عادات همیشگی و سبک زندگی، و تبلیغ اعتقادات و انجام خدمات اجتماعی. یکی از نخستین واکنش‌های رفتاری به رؤیاهای ملاقات حضوری با شخصیت رؤیا بود. در یک پژوهش اروپایی مشخص شد ۳۷ درصد افراد، پس از مشاهده افراد در رؤیاهای خود، با فردی که در رؤیا دیده بودند ملاقات کردند (شریدل و گوریتز، ۲۰۲۲). به طور کلی به

نظر می‌رسد که رؤیاها در زمان حاضر نیز می‌توانند حتی باعث تحول در زندگی افراد شوند (هاس و گانگلاف، ۲۰۱۷). با وجود مشابهت‌ها، نحوه واکنش رفتاری رؤیابین به محتوای رؤیایش تا حد زیادی بستگی به بستر اجتماعی - فرهنگی موجود و رفتارهای مورد پذیرش جامعه دارد.

در نهایت، بر اساس توالی مشاهده‌شده در واکنش‌های افراد به رؤیاها، «مدل سه مرحله‌ای واکنش به رؤیاها» پیشنهاد شد (شکل ۱). این مدل به صورت کاملاً اولیه و بر اساس داده‌هایی نامتعارف، یعنی متون کلاسیک عارفان مسلمان، به دست آمده است. با این حال، استدلال می‌کنیم که فراتر از زمان یا مکانی خاص، این مدل نحوه واکنش افراد به رؤیاها را تبیین می‌کند. تا جایی که می‌دانیم، پیش‌تر در حوزه حوزه رؤیا چنین مدلی برای تبیین واکنش افراد به رؤیاها پیشنهاد نشده است. شاید شبیه‌ترین مدل در حوزه روان‌شناسی که شامل سه بخش عاطفه، شناخت و رفتار می‌شود، مدل سه‌جزئی نگرش^۱ باشد (روزنبرگ و هاوولند، ۱۹۶۰). با این حال، مدل مذکور این سه جزء را ساختار تشکیل‌دهنده نگرش تلقی می‌کند و رابطه زمانی خاصی را بین این سه جزء در نظر نمی‌گیرد. برای ارزیابی درستی این مدل در پیش‌بینی رفتار افراد پس از رؤیا مورد نیاز است. به طور خاص، برای بررسی این مدل می‌توان از روش‌های مبتنی بر نمونه‌گیری از فکر^۲ استفاده کرد (مثل فاکس و دیگران، ۲۰۱۸). همچنین پژوهش‌های آینده می‌توانند جزئیات بیشتری به این مدل بیفزایند و مثلاً نشان دهند که دقیقاً کدام عاطفه به کدام فکر، و کدام فکر به کدام عمل می‌انجامد.

در اینجا لازم است به برخی محدودیت‌های این پژوهش اشاره کنیم. نخست اینکه داده‌های جمع‌آوری شده فقط از منابعی خاص بوده است و نویسندگان این منابع اعتقادات عرفانی مشخصی داشته‌اند. این افراد در محدوده زمانی خاص و در جغرافیای مشخصی زندگی می‌کردند. بنابراین عاطفه، شناخت و رفتارهایی که در این آثار ذکر شده متناسب با بستر اجتماعی - فرهنگی زمان و مکانی است که در آن‌ها رخ داده است. از این رو پیشنهاد می‌کنیم توالی عاطفه - شناخت - رفتار می‌تواند امری جهانشمول و مربوط به همه زمان‌ها باشد، اما در عین حال، نحوه بروز عواطف، محتوای شناخت‌ها و نوع رفتارها به احتمال زیاد با آنچه در این پژوهش مشاهده کردیم، متفاوت خواهد بود. نحوه واکنش به رؤیا در

1. tripartite model of attitudes
2. thought sampling

مجموعه داده‌های ما حتی ممکن است قابل تعمیم به نحوه واکنش عارفان به رؤیاهایشان نباشد، زیرا رؤیاها و واکنش‌هایی که در این آثار ذکر شده است، همگی به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. ما شاهد عواطفی اغراق‌آمیز، تغییر فکریهای بسیار ناگهانی و رفتارهایی بسیار افراطی هستیم. همچنین نمی‌توان این موضوع را انکار کرد که در آثار مکتوب تاریخی که غالباً روایت‌های شفاهی دست‌چندم را منتقل می‌کنند، احتمال خطا در نقل رؤیاها همواره وجود دارد. با همه این‌ها، این آثار جزء میراث فرهنگی مسلمانان هستند و ما استدلال می‌کنیم، چه این آثار را خوانده باشیم و چه نخوانده باشیم، مفاهیم و درون‌مایه‌های آن‌ها در عواطف، شناخت و رفتارهای ما نفوذ و تأثیر بسیاری دارند.

در مجموع، بر اساس تحلیل آثار عارفان مسلمان سده‌های ۴ تا ۹ ق سه نوع واکنش پس از رؤیاهای تأثیرگذار شناسایی کردیم که عبارتند از: واکنش‌های عاطفی-جسمانی، واکنش‌های شناختی، و واکنش‌های رفتاری. ترتیب و توالی این سه نوع واکنش همواره به صورت یکسان بود. بر این اساس، مدل سه‌مرحله‌ای واکنش‌های پس از رؤیا را پیشنهاد دادیم. پژوهش‌های آینده می‌توانند این مدل را با استفاده از پژوهش‌های زمینه‌یابی یا آزمایشگاهی ارزیابی کنند و جزئیات بیشتری به آن اضافه کنند.

منابع

- ابراهیم بن صدرالدین روزبهان ثانی (۱۳۸۲)، *تحفة أهل العرفان*، به کوشش جواد نوربخش، ج ۲، تهران: بلدالم.
- ابو حامد محمد غزالی (۱۳۸۶)، *احیاء علوم الدین*، ترجمه مؤیدالدین خوارزمی، ج ۶، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- ابو روح لطف‌الله بن ابی سعید (۱۳۸۴)، *حالات و سخنان ابو سعید ابو الخیر*، به کوشش شفیعی کدکنی، ج ۶، تهران: سخن.
- ابو زکریا یحیی بن معاذ الرازی (۱۴۲۳)، *جواهر التصوف*، قاهره: مکتبه الآداب.
- ابو عبدالرحمن سلمی (۱۴۲۴)، *طبقات الصوفیه*، به کوشش مصطفی عبدالقادر عطا، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابو منصور اوزجندی/سعیدالدین حمویه جوینی/ابوبکر بن محمد الخوافی (۱۳۸۳)، *این برگ‌های پیر*، ج ۲، تهران: نشر نی.
- ابو نعیم احمد بن عبدالله الاصبهانی (بی‌تا)، *حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء*، قاهره: دار ام القراء للطباعة و النشر.
- ابوالقاسم عبدالکریم القشیری (۱۳۷۴)، *رسالة قشیریه*، ترجمه ابوعلی عثمانی، به کوشش بدیع‌الزمان فروزانفر، ج ۴، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابوسعید عبدالملک بن محمد الخرقوشی (۱۴۲۷)، *تهذیب الاسرار فی أصول التصوف*، به کوشش امام سید

محمد علی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابوعبدالله محمد بن علی ترمذی (۱۴۲۲)، *ختم الاولیاء*، به کوشش عثمان یحیی، ج ۲، بیروت: مهد الآداب الشرقیه.

ابونصر سراج (۱۹۱۴)، *اللمع فی التصوف*، به کوشش نیکلسون، لیدن، مطبعه بریل.

احمد افلاکی (۱۳۷۵)، *مناقب العارفین*، به کوشش تحسین یازیجی، ج ۳، تهران: دنیای کتاب.

احمد غزالی (۱۳۷۶)، *مجموعه آثار فارسی احمد غزالی*، به کوشش احمد مجاهد، ج ۳، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

خواجه عبدالله انصاری (۱۳۶۲)، *طبقات الصوفیه*، به کوشش محمد سرور مولائی، تهران: توس.

رشیدالدین ابوالفضل میبدی (۱۳۷۱)، *کشف الأسرار و عدة الأبرار*، به کوشش علی اصغر حکمت، ج ۵، تهران: امیر کبیر.

سدیدالدین محمد غزنوی (۱۳۸۴)، *مقامات ژنده پیل*، ج ۳، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.

شهاب‌الدین سهروردی (۱۳۷۵)، *عوارف المعارف*، ترجمه ابومنصور اصفهانی، ج ۲، تهران: علمی و فرهنگی.

صدرالدین قونوی (۱۳۷۱)، *فکوک*، ترجمه محمد خواجه‌جوی، تهران: مولی.

عبدالرحمن جامی (۱۳۷۵)، *نفحات الانس*، به کوشش محمود عابدی، ج ۳، تهران: اطلاعات.

عزیزالدین نسفی (۱۳۸۶)، *الإنسان الکامل*، ج ۸، تهران: طهوری.

عطار نیشابوری (۱۳۸۶)، *تذکره الولیاء*، به کوشش محمد استعلامی، ج ۱۶، تهران: زوار.

علی بن عثمان هجویری (۱۳۷۵)، *کشف المحجوب*، به کوشش ژوکوفسکی / والتین آلکسی یریچ، ج ۴، تهران: طهوری.

عین‌القضات همدانی (۱۳۷۳)، *تمهیدات*، به کوشش عقیف عسیران، ج ۴، تهران: منوچهری.

مازندرانی، ا. ا.؛ آگیلار - وفاپی، م. ی.؛ اسماعیلی‌نسب، م. (۱۳۹۹)، «تدوین درمان شناختی - رفتاری بی‌خوابی مطابق با فرهنگ ایران»، *روان‌شناسی فرهنگی*، ۴ (۱) ۳۴-۱.

قطب‌الدین منصور بن اردشیر مروزی (۱۳۶۲)، *مناقب الصوفیه*، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران: مولی. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۴)، *بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار علیهم السلام* (ج ۵۸)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

محمد ابن منور میهنی (۱۳۸۶)، *اسرار التوحید*، به کوشش محمد رضا شفیعی کدکنی، ج ۷، تهران: آگاه.

محمد بن علی سهلگی (۱۳۸۴)، *دفتر روشنائی (ترجمه کتاب النور)*، ترجمه محمد رضا شفیعی کدکنی، ج ۲، تهران: سخن.

محمود بن عثمان (۱۳۸۰)، *مفتاح الهدایه و مصباح العنایه*، به کوشش منوچهر مظفریان، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

محمودی. و مازندرانی. ا. ا. (۱۴۰۱)، «چیستی و کارکرد رؤیاهای در آثار عرفان اسلامی»، *پژوهشنامه ادیان*، ۳۰، ۲۱۵-۲۳۹.

محمی‌الدین ابن عربی (۱۳۷۰)، *فصوص الحکم*، تهران: الزهراء.

نجم‌الدین رازی (۱۳۷۹)، *مرصاد العباد*، به کوشش محمدامین ریاحی، ج ۸، تهران: علمی و فرهنگی.

Amanullah, M. (2009), Islamic dreaming: An analysis of its truthfulness and influence. In K.

- Bulkeley, K. Adams, & P. M. Davis (Eds.), *Dreaming in Christianity and Islam: Culture, conflict and creativity* (pp. 98-110). Rutgers University Press.
- Barnes, C. M., Watkins, T., & Klotz, A. (2021), An exploration of employee dreams: The dream-based overnight carryover of emotional experiences at work. *Sleep Health*, 7(2), 191-197.
- Beaulieu-Prévost, D., & Zadra, A. (2015), When people remember dreams they never experienced: A study of the malleability of dream recall over time. *Dreaming*, 25(1), 18-32.
- Busink, R., & Kuiken, D. (1996), Identifying types of impactful dreams: A replication. *Dreaming*, 6(2), 97-119.
- Clarke, V., & Braun, V. (2021), *Thematic Analysis: a practical guide*. Sage.
- Hartmann, E. (2011). Continuity? Yes, emotional continuity. *International Journal of Dream Research*, 4(2), 77.
- Fox, K. C., Andrews-Hanna, J. R., Mills, C., Dixon, M. L., Markovic, J., Thompson, E., & Christoff, K. (2018), Affective neuroscience of self-generated thought. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1426(1), 25-51.
- Herodotus, L. (1922), *The Persian Wars (books 5-7)* (A. D. Godley, Trans.). Harvard University Press.
- Hoss, R. J; Gongloff, R. P. (2017), *Dreams that Change Our Lives*. Chiron Publications.
- Jung, C. G. (1966). The development of personality. In H. E. Read (Ed.), *The collected works of C. G. Jung* (Vol. 17, p. 117). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Knudson, R. M., & Minier, S. (1999). The on-going significance of significant dreams: The case of the bodiless head. *Dreaming*, 9(4), 235-245.
- Kuiken, D. (2017), Dream function (pp. 1-7). In *Reference Module in Neuroscience and Biobehavioral Psychology*. Elsevier.
- Kuiken, D., Lee, M. N., Eng, T., & Singh, T. (2006), The influence of impactful dreams on self-perceptual depth and spiritual transformation. *Dreaming*, 16 (4), 258-279.
- Kuiken, D., Porthukaran, A., Albrecht, K. A., Douglas, S., & Cook, M. (2018), Metaphoric and associative aftereffects of impactful dreams. *Dreaming*, 28(1), 59-83.
- Kuiken, D., & Sikora, S. (1993), The impact of dreams on waking thoughts and feelings. In A. Moffitt, M. Kramer, & R. Hoffmann (Eds.), *The functions of dreaming* (pp. 419-476). Albany, NY: SUNY Press.
- Kuiken, D., & Smith, L. (1991), Impactful dreams and metaphor generation. *Dreaming*, 1(2), 135-145.
- Lee, M-N. (2010), Reflective Awareness in Dreams Following Loss and Trauma. Doctoral Dissertation, University of Alberta.
- Malinowski, J., Fylan, F., & Horton, C. L. (2014), Experiencing “continuity”: A qualitative investigation of waking life in dreams. *Dreaming*, 24(3), 161-175.
- Mazandarani, A. A., Aguilar-Vafaie, M. E., & Domhoff, G. W., (2018), Iranians’ beliefs about dreams: Developing and validating the My Beliefs About Dreams Questionnaire. *Dreaming*, 28(3), 225-234.
- Mazandarani, A. A., & Mahmoudi, V. (2022), Representation of dreams in medieval Sufi texts: A qualitative study. *Dreaming*. Advance online publication.
- Olsen, M. R., Schredl, M., & Carlsson, I. (2020), Conscious use of dreams in waking life (nontherapy setting) for decision-making, problem-solving, attitude formation, and behavioral change. *Dreaming*, 30(3), 257-266.

- Rosenberg, M. J., & Hovland, C. I. (1960), Cognitive, affective and behavioral components of attitudes. In M. J. Rosenberg & C. I. Hovland (Eds.), *Attitude organization and change: An analysis of consistency among attitude components* (pp. 1-14). New Haven, CT: Yale University Press
- Rosenthal, J. (2007), Doing Justice to Zacarias Moussaoui. *Policy Review*, (146), 39.
- Salem, M. O., Ragab, M. A. L., & Razik, S. Y. A. (2009). Significance of dreams among United Arab Emirates university students. *International Journal of Dream Research*, 2(1): 29-32.
- Schredl, M. (2009), Effect of dreams on daytime mood: The effects of gender and personality. *Sleep and Hypnosis*, 11(2), 51-57.
- Schredl, M. (2020), Most recent dreams vs. diary dreams: A methodological note. *International Journal of Dream Research*, 293-296.
- Schredl, M., & Erlacher, D. (2007), Self-reported effects of dreams on waking-life creativity: an empirical study. *The Journal of Psychology*, 141(1), 35-46.
- Schredl, M., & Göritz, A. S. (2022), The Frequency of Contacting Persons you Dreamed About: A Social Aspect of Dreaming. *Imagination, Cognition and Personality*, 41(4), 490-501.
- Sikka, P., Pesonen, H., & Revonsuo, A. (2018), Peace of mind and anxiety in the waking state are related to the affective content of dreams. *Scientific reports*, 8(1), 1-13.
- Storm, L., Sherwood, S. J., Roe, C. A., Tressoldi, P. E., Rock, A. J., & Di Risio, L. (2017), On the correspondence between dream content and target material under laboratory conditions: A meta-analysis of dream-ESP studies, 1966-2016. *International Journal of Dream Research*, 10(2):120-140.